

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЗА ОСТАННІХ 10 РОКІВ.

Під селянським питанням треба розуміти весь той комплекс соціально-економічних і політично-правових домагань, що їх ставили широкі маси сільського населення перед владущими верствами, для забезпечення нормальних умов свого існування, а також увесь той процес невпинної, систематичної боротьби за реалізацію тих домагань. На Україні лише на протязі останніх двох століть селянство де-далі то все більше починає виявляти великий інтерес не тільки до економічного, а й до політичного життя країни. Таке піднесення селянської свідомості і активності не було чимсь випадковим, несподіваним. Селянство, як певна соціальна верства, повсякчас перебувало на Україні під гнітом пануючих верств, завжди було для них за об'єкт для експлоатацій й визиску. Майже до самої революції 1917 року селянська робоча маса була власне тільки ґрунтом, на якому буйним цвітом зростав добробут спочатку дворянина-кріпосника, а далі, зі зміною економічних умов, і буржуазії, що зростала й зміцнювалась у зв'язку з розвитком торговельного й промислового капіталу на Україні. З 1880-х р.р. збільшується й експлоатація селянства, енергійніше відбувається наступ торговельного й промислового капіталу на добробут селянина.

Ще в середині XIX століття селянство України було в скрутному стані. В результаті спостерігаємо в низці українських губернь селянське незадоволення, яке подекуди, як от на Київщині, досягло кульмінаційної точки, обернувшись на селянські хвилювання, що охопили трохи чи не губерню (т. звана Київська Козаччина). Аналогічні селянські вибухи на економічно-аграрному ґрунті, хоча і в менших розмірах, відбувалися по інших губернях України: на Поділлі, Волині, Чернігівщині то-що. Російський уряд, щоб запобігти лихові, вдається до профілактичних заходів, до реформ. Під тиском фінансових труднощів і систематичних селянських заворушень, він примушений був звільнити селян. Та проте економічний стан селянства від цього не поліпшав. Навпаки, селянська проблема тільки починає підноситись на весь свій зріст. Тяжкий економічний стан селянства стає загрозою в пануванні всевладного дворянства і буржуазії. А що селянські маси на Україні тай взагалі в Росії після реформи справді потрапили ще в тяжчі умови, аніж вони перед цим перебували, тому були причиною самі форми переведення так званої «великої» реформи. Річ у тім, що в багатьох губернях України, селяни в наслідок реформи звільнилися не тільки від неволі, але подекуди й від землі, тому що чимало селян одержало після реформи менші наділи, аніж вони мали перед тим. Чималу масу селянства отже обезземелено. Навіть більше: селян примусили ще й платити викуп за ту землю, що залишилася в їхньому володінні, і то за цінами значно вищими за її реальну вартість.

В наслідок цієї реформи, «звільнений» від панщини селянин вийшов із рук реформаторів економічно знесиленим і прив'язаним до свого, часто переполовиненого, наділу. Ясно, що опинившись у такій земельній скруті,

український селянин ніяк не міг вирватися з пазурів злиднів і нужди. Велика частина селянства з своєї земельної парцели не мала змоги прохарчувати навіть своєї родини, а згодом, наприкінці XIX і на початку XX століття воно зазнає пору глибокого господарського занепаду. Причиною цього було з одного боку обезземелення селянства — особливо незаможних, а почасти й середняцьких його елементів, низький рівень сільсько-господарської техніки, повсякчасні недороди, а звідциля брак засобів до існування і хронічне напівголодне життя, а з другого — зростання капіталізму в сільському господарстві, що з кінцем XIX стол. набуває на Україні все більшої сили, тяжко відбиваючись на дрібніших селянських господарствах, доводячи їх часом до повної руїни. А таких дрібних малоземельних господарств на Україні на початку XX стол. за даними статистики нараховувалося по окремих губерніях від 35,4% до 57,6% ¹⁾. Ці числа, отже проречисто говорять про крайню ступінь земельної тісноти, про недостатнє забезпечення селянства землею. Щоб закріпитися на своєму господарстві і бодай утримати його від дальшого розроблення і занепаду, малоземельне селянство на Україні жадібно поривається до землі. Ясна річ, що всі поривання призводять селян до конкуренції, до боротьби за землю не тільки поміж тими хто шукав землі та земельними власниками, але й поміж собою. Вже напередодні 1905 року боротьба за землю, за поширення селянського землеволодіння і селянського землекористування на Україні була за основну вісь, що навколо неї групувалися усі інші моменти господарського та суспільного життя селянина. Це малоземельне селянство жадібно поривалось до землі, а втім набувати землю вдавалось йому дуже рідко. Щоб купити декілька десятин землі чи найняти її за гроші, треба було мати відповідні ресурси, певну кількість власної землі з добре організованим господарством. А всього цього в українського незаможного селянина бракувало. Поширити площу землекористування такий селянин що-найбільше міг тільки через натуральну оренду панської землі, і ось ця відріткова форма оренди, ця найбільш кріпосницька форма використання поміщицьких земельних володінь і пригнічувала якраз малоземельну бідноту, особливо на Лівобережжі. Така оренда панської землі, розуміється, ніяк не могла поліпшити матеріального стану українського селянства. І хоч не скрізь на Україні вона була розповсюджена, а навпаки, в більшості губернь поширена була оренда грошова, та проте від цього мало було користи для малоземельного селянства, бо орендні умови були такі тяжкі, що йому не під силу було орендувати її. Коли-ж селянин і брав землю, то йому доводилося платити поміщикові таку високу орендну плату, що вона забирала навіть велику частину заробітної плати селянина, зменшуючи часом навіть і самі засоби виробництва. Навіть по районах багатих на землю, орендна плата на початку XX ст. на Україні так сильно зросла, що призводила і в них до скорочування засобів виробництва. За даними Маслова, в Херсонській губернії ще наприкінці XIX стол. пересічна орендна плата піднеслася була так високо, що орендар мусив покривати її зі своїх лишків, з попередніх літ, а що їх звичайно не було, то із засобів продукції, цеб то мусив продавати худобу, мертвий реманент то що ²⁾. Згодом справа ускладнялася ще більше, бо окрім збільшення орендних цін зменшувалися на Україні і орендні фонди. Отже надії на експлоатацію панських земель у звязку з цим і зовсім щезли. Селянські наділи зі зростанням населення, що далі, то все більше дробилися; дрібне селянське господарство, обтяжене ріжними податками і повинностями, билось в економічних корчах; процес руїнації його довершувався. Величезна кількість зубожілого й збанкроті-

¹⁾ П. Маслов, «Крестьянское движение в России», т. II, вид. 1924 р.

²⁾ П. Маслов, «Аграрный вопрос...» II, с. 11.

лого селянства переходила в категорію наймитів або сільсько-господарського пролетаріату, який заповнює собою всі панські маєтки, заводи, фабрики, копальні та всякі інші капіталістичні підприємства. Та проте лише частина з них знаходила постійну роботу, решта працювала тільки посезонно, здебільшого повертаючися взимку до своїх зруйнованих господарств та напівголодних родин. І, до речі, поверталися такі заробітчани чи батраки здебільшого з порожніми руками, бо величезна конкуренція заробітчан знижувала заробітню платню до мінімуму. Нарешті була й така частина селянства, що й зовсім не знаходила місця для себе в поміщицькій господарстві і таким чином засуджена була на голодування. Все це призводило до суперечностей і до величезного антагонізму українського селянства з одного боку і поміщиків та й селянської буржуазії з другого. Такий економічний стан селянства в великій мірі сприяв розвиткові революційних настроїв на селі, а в момент загострення—й селянським розрухам. Характерно, що українське селянство, перебуваючи в тяжкому економічному стані і виявляючи супроти поміщика величезне незадоволення, хоча й свідоме було своєї сили, а все-ж таки увесь час оглядалося на події в місті. Стихийні виступи його, здебільшого запізнювались, і це дуже підривало революційну силу як міста, так і села. Російський центральний уряд, як і місцева адміністрація все це дуже добре розуміли і цілком спокійно посиляли всі військові сили в район вибухів та жорстоко втихомирювали їх.

Таким чином селянська проблема на Україні аж до 1917 р. так і залишилася нерозв'язана. Суспільно-правовий стан українських селян за останні десятиліття також мало в чому відмінився. Після реформи 60 рр. минулого століття відмінився він на Україні хіба лише в тім, що селян перестали вважати за приватну власність поміщиків, казни та уділів. Ніяких особливих прав селяни не дістали. Вони так і залишилися «тягловим» станом, який виконував і далі різні повинності. А щоб вони не ухилялися від виконання цих повинностей, вони були зобов'язані круговою порукою, а щоб і на далі утримати їх у певній пошані до поміщика, запроваджено інститут земських начальників, наділених судовою владою та широкими адміністративними правами. Участь селянства в місцевім самоврядуванні зведено на нуль, а до політичного життя краю також усякими способами селянство не допускалось. Більше того: починаючи з 90 рр. XIX стол. на Україні навіть кандидатури від селян до місцевих самоврядувань намічали земські начальники, а затверджували губернатори. Мало покращав соціально-економічний і політично-правовий стан селянства і після революції 1905 р. Правда, був момент, після 17 жовтня 1905 р., коли здавалося самодержавна російська влада от-от рухне, коли під натиском революційних сил будуть знесені і всі її атрибути: приватна земельна власність, інститут земських начальників тощо, коли і проскрибована верства населення України—селянство звільниться від різних обмежень, коли воно після довгої боротьби зможе зажити новим вільним життям,—але так тільки здавалося. Хутко українське селянство переконалося, що всі його надії і плани передчасні, що головні моменти соціальної боротьби ще попереду і тільки назрівають. Щоб зберегти дворянське землеволодіння, поміщицьке господарство, напівкріпосницький земельний лад та дворянсько-поліцейську державну систему, що той лад охороняла, російський уряд як-найгостріше почав напосідати на революційні сили, і зокрема на українське селянство, що в корені підточували і руйнували їх. Перемігши революцію, офіційна урядова реакція в крові потопила і всі селянські жадання землі і волі, викликаючи цим самим правдиве з боку селянства обурення і зненависть до поміщика. Таким чином, як бачимо, не розв'язано селянської проблеми і в революцію 1905 року. Свою давно мрію про знищення пана і поділ його землі селянство не здійснило, соціальну

нерівність не ліквідувало. Треба було великого революційного зрушення, щоб усі ці селянські мрії здійснилися. І воно сталося в 1917 році.

Перше як робити аналіз різних течій в українській науковій літературі за останні 10 років (1917—1927), студіюючи селянське питання, ми навмисне зупинилися, хоч і в коротких рисах, над тим соціально-економічним і політично-правовим станом, у якому перебувало селянство України за останні часи. І зупинилися саме тому, що майже всі дослідники селянського питання як за часів дореволюційних так і після революційних завсіди в своїх працях торкалися того чи іншого моменту з цієї наміченої сфери. Так, приміром, одні з них за причину селянських хвилювань вважали переважно агітацію різних соціалістичних партій, другі, навпаки, вказували як на основну причину незабезпечення селянства землею, на тяжкі орендні умови, на кризу селянських господарств і взагалі на умови економічні. Нарешті, були й такі дослідники, котрі підносили думку, що селянські хвилювання були наслідком соціальної й політичної нерівноправності. І коли, повторюю, проаналізувати навіть не всі, а лише головніші праці з дослідження селянського питання тільки за якихось 20—30 років, то можна пересвідчитися, що всі ці моменти в тих дослідках є в більшій чи меншій степені. Але в працях що до дослідження селянського питання, які вийшли за останні 10 років, дослідники головну увагу звертають на економічний стан селянства, відкидаючи різні інші пояснення, як наприклад згадки про патріотичні почуття селянства, що їх виразно підкреслювали попередні дослідники, от як автор статті «Крестьянское движение на Черниговщине» в «Историческом Вестнике» за 1913 рік.

Для дослідника, який добре розумів дійсну суть систематичних селянських невдоволень і хвилювань, до 1917 р. не завжди легко було висвітлювати в своїх працях оті причини. На перешкоді цьому стояли здебільшого умови об'єктивні, от як цензура, неможливість користуватися найголовнішими архівними фондами, то що. Річ у тім, що для дослідника селянського питання такі надзвичайно цінні фонди як архіви судової палати, окружних судів, канцелярій губернаторів, генерал-губернаторів, жандарських управлінь, департаменту поліції, казенної палати, селянського і дворянського банків,—усе це було таємницею. Отже, при всім бажанні дослідника селянського питання, всі ці матеріали раніш не можна було використати для його праці. Він мусив тоді для висвітлення певних моментів задовольнятися звітками із періодичної преси, а тому не завжди об'єктивними і не завсіди точними. Цим, розуміється, ми зовсім не маємо на меті підносити й підкреслювати об'єктивність відомостей жандарських ротмістрів і полковників, поліцейських урядників і приставів, судових слідчих і прокурорів. Навпаки, безсторонній дослідник і тут не може не добачати суб'єктивності. Та проте це не турбує дослідника селянського питання. Використовуючи всі ці матеріали, він має можливість перевіряти певні факти, через порівняння їх у різному освітленні. Порівняння таких матеріалів як донесення жандарських ротмістрів про певні події, приміром селянські заворушення в якомусь місці, акти обвинувачення тих самих селян та свідчення їх самих на судовому процесі можуть дати повну об'єктивну картину селянського соціально-економічного і культурного життя, і не тільки можуть, але й дають. Доказом на це є більшість наукових праць про селянське питання за останніх 10 років.

Дослідники останнього десятиліття неоднакову увагу звертали на різні періоди історії селянства. Тим часом, як соціально-економічне, політичне й культурне життя українського селянства починаючи з другої половини XIX і початку XX століття виявлено порівнюючи добре, попередніх століть XVII—XVIII дослідники торкалися в своїх працях якось мало, побіжно, у зв'язку з іншими моментами. Пояснюється це, мабуть тим зацікавленням,

який викликають до себе у дослідника селянського питання нові матеріяли, що були колись заборонені для використання і до яких тільки з революцією 1917 р. відкрився доступ. Та проте, повторюю, селянське питання і за попередні століття знайшло свій вияв в українській науковій продукції за останніх 10 років. Спинимось лише на головніших працях дослідників, які так чи инакше торкалися цього питання, і то не в загальних курсах історії, а тільки в окремих статтях і розвідках.

Минувшині селянського питання, власне економічному станові селянства в XVI столітті, було присвячено брошуру акад. М. С. Грушевського: «Студії з економічного життя України», що вийшла в 1918 році. В ній автор між иншим яскраво показав як разом з поширенням фільваркового господарства селянство економічно підупадало в звязку з відбиранням селянських ґрунтів, роздробленням селянських господарств і величезним зростанням панщини (ст. 57), а також яким чином спролетаризоване селянство пробувало робити опір економічному гнітові через утікання і переходи. Економічного життя селянства у XVIII стол., хоча й побіжно торкається М. Слабченко в своїй книзі: «Организация хозяйства на Украине», подаючи картину, як селяни в звязку з війнами Хмельницького нищили панське господарство та домагалися політичних прав, рівноправности з козаками то що (т. I, стор. 24). У статті «Гетьманські земельні універсали 1660—70 р.р.», надрукованій в «Історично-Географічному Збірникові УАН», вип. I проф. О. С. Грушевський спинився на політиці перших гетьманів що до врегулювання селянських відносин того часу.

Ширше в українській науці представлено селянське питання в XVIII стол. Тут маємо цілу низку праць, що в них дослідники в більшій чи меншій мірі торкалися цього питання. Так, у звязку з розробленням матеріялів Рум'янцевої ревізії селянського питання торкалися в своїх працях М. Ткаченко: «М. Остер XVII—XVIII в.», «Канівська сотня Переяславського полку за Рум. ревізією»—(Зап. Іст. Філ. Від.» кн. VII, VIII), І. Пустовійт («М. Козеліць в 60 р.р. XVIII стол.»), І. Мандзюк («Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.»), В. Юркевич («Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в.»). Торкався побіжно цього питання і О. Баранович у своїй студії: «Нариси магнатського господарства на Волині у XVIII в.», указуючи як саме своєю системою допомог під час колонізації, під час різних нещасть, фільварок штучно підтримував бідніше селянство, не давав йому пролетаризуватися і разом з тим як він своєю системою опіки над усім господарством селянина не давав рости і заможнішим елементам селянства (с. 45).

Нарешті це селянське питання повстало і перед дослідниками гайдамацьких рухів. Маємо тут на увазі проф. О. Ю. Гермайзе, М. Яворського і М. Горбаня. Що правда, не всі ці дослідники гайдамацьких рухів визнавали ролю селянства в цих рухах в однаковій мірі. Зокрема проф. О. Ю. Гермайзе вважає, що Коліївщина була ділом степового українського гультяйства, відірваного від хліборобства, гультяйства, що зібралось по запорізьких степах на рибальських промислах, промишляючи риболовлею та торгівлею. Отже на думку проф. Гермайзе, не правобережне селянство становило головні кадри гайдамацьких ватаг, але переважно обезземелені, відірвані від ріллі спролетаризовані колишні селяни й козаки Лівобережжя та Правобережжя, що займалися степовими добичницькими промислами, ходили в найми, нарешті брали участь у внутрішній торгівлі чумацького типу. Проте все-ж і проф. Гермайзе визнає, що правобережне селянство приєднується до гайдамацьких загонів пізніше, творячи новий дальший акт кризової трагедії¹⁾. Аналогічної думки про ролю селянства в гайдамацьких рухах

¹⁾ «Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів», «Україна», 1924 р., кн. 1—2, с. 34.

дотримується і другий дослідник—*М. Горбань* у статті: «Гайдамаччина 1750 року»¹⁾. Зате *М. Яворський* вважає, що селянство відіграло велику роль в гайдамацьких рухах. Гайдамаччина на його думку була революційною течією організованого селянства та соціально-політичним кривавим протестом проти шляхетської анархії і шляхетського паразитизму. Цю думку доводить він як в статті «Україна в епоху капіталізму»²⁾, так і в «Нарисах з історії революційної боротьби на Україні».

Більше уваги притягла до себе селянська проблема за XIX стол. Ми вже не кажемо про згаданих нами дослідників як *Яворський*, *Слабченко*, що в своїх роботах над дослідженням економічного життя України торкалися й ролі селянства, його економічної й політичної боротьби. Кілька дослідників вже дали статті в академічних виданнях, що присвячені економічному життю українського селянства XIX стол. Так, в «Українському археографічному збірникові» (т. I) надрукована цінна стаття *Михайла Корниловича*: «Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство у володимирському повіті на Волині». В ній автор на підставі як друкованих джерел так і матеріалів архівних з'ясовує спочатку той жахливий економічний стан, у якому перебувало селянство Волині, Київщини й Поділля в 40-х р.р. минулого століття під владою здебільшого польських поміщиків. Економічні утиски і зловживання над селянами не раз викликали серед них заколоти, а то і еміграцію в сумежну з Волинню Галичину. Народні маси української сільської людності на Правобережжю, на думку автора, опинилися в такому тяжкому стані, що в російського уряду виникло навіть побоювання, що маса народня або цілком охолоне до уряду, або стане на шлях кривавої пімсти, як це було в сумежній Галичині. Таким чином самі вже політичні міркування вимагали від уряду активно виступити, щоб полекшити долю селян і обмежити поміщицьку над ними владу. Але реформа, що її переведено, мало задовольнила селянство; економічний стан його і на далі залишився скрутний; тягар панщини не полекшав. Інвентарна реформа позитивний наслідок, на думку автора, мала лише в тім, що селянське питання, яке досі було не більш і не менш як хатньою справою поміщиків, вона хоча й не рішуче, але всеж таки намагалася перевести до станово-правних форм.

Селянського питання цих самих часів торкається і другий автор, а саме *С. В. Шамрай* у статті: «Винницьке селянство 1840 р.р.»³⁾. Автор подає картину того протипанського селянського руху, який відбувався на Поділлі. Як на зразок його він указує й аналізує селянські хвилювання у с. Кустовицях та Заливанщині Винницького повіту на Поділлі, які дійшли тут великої інтенсивності й розмірів. Щоб заспокоїти селян мусила влада викликати сюди навіть військо.

Що до селянського питання на Лівобережжі в 40—50 р.р. XIX стол., то йому присвячують свої розвідки *Г. О. Дьяков* («До характеристики експлуатації покріпаченого селянства») і *О. Назарець* («До історії форм боротьби селян за визволення»), обидві в «Науковому Збірникові» Харківської Науково-Дослідчої Катедри, Історії Української Культури. Перша робота, *Г. Дьякова* накреслює загальні моменти кріпацької експлуатації, що є такими характерними для цілого кріпацького ладу. Поміщицько-кріпацькі взаємини він аналізує на фактах у цілій низці сел Лівобережжя, а саме Харківської губернії. Проте ширших узагальнень, стверджених економічними позиціями, він не робить. Другий нарис, *О. Назарця*, стосується до питання про форми боротьби того самого селянства на підставі окремих епізодів в

¹⁾ «Науковий збірник» харківської н. д. катедри істор. української культури.

²⁾ Вип. I, 1924 р., с. 27.

³⁾ «Історично-Географічний Збірник», т. I, вид. УАН.

поміщицьких маєтках Харківщини. В цьому, власне, й полягає весь зміст статті автора. До цієї ж таки групи нарисів можна залічити й розвідки *М. Тихонова* («Селянський рух на Слобідській Україні у зв'язку з реформою 19 лютого 1861 р.») і *О. Багалій-Татаринової* («Нариси з історії військових поселень на Україні»), що надруковані в тому-ж таки збірникові. Обидва ці нариси характеризують два найгостріші моменти з селянських повстань-заколотів і зв'язані з двома найголовнішими з історії Слобожанщини подіями XIX стол.: організацією військових поселень на початку століття та реформою 1861 року.

Зі сфери дослідів селянського питання на Правобережжі половини XIX стол. маємо статтю *С. Шамрая*: «Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX віку», надруковану в «Записках Іст.-Філ. Відділу УАН». Як відомо, на Київщині в 50-х роках відбувалися повстання селян проти поміщицької експлоатації, а також із метою здобути собі волю. До цієї категорії повстань можна зачислити і так звану Київську Козаччину, цеб-то повстання селян у 1855 році, що охопило трохи чи не цілу Київщину. Але про нього автор друкує окрему роботу. В названій же статті зупиняється він лише на окремих епізодах із селянських хвилювань в окремих селах Подільської й Волинської губернь, і то на таких, що відбувалися за декілька років перед Київською Козаччиною. Всю ту селянську боротьбу, всі активні виступи селян проти поміщицької експлоатації він пояснює тими економічними умовами, серед яких перебувало селянство Правобережжя в ті часи.

Ми згадали тут праці чи досліді з селянського питання лише спеціально присвячені йому. Але поруч цього торкаються його за цей період (XIX століття) в своїх працях і інші дослідники, от як *М. Яворський* («Україна в епоху капіталізму», Нариси з історії революційної боротьби на Україні»), *М. Слабченко* («Матеріали») то-що.

Але найбільше праць в українській науковій літературі, що вийшли за останні 10 років, присвячені селянському питанню з XX ст.

Насамперед треба підкреслити видання матеріалів з селянських рухів на Полтавщині й Харківщині 1902 року Російським Центральним Архівом, що на підставі їх *Мірза Авак'янц* випустила в 1924 році розвідку «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині». Хоча авторка використала не весь матеріал, що потрібний для цієї роботи, проте вона дала добру роботу, яка вияснює дійсні причини отого зрушення, отих селянських хвилювань, що так раптово і несподівано для російського уряду відбулися в кількох губернях України — Полтавській, Харківській і почасти в Чернігівській. Добре висвітлено в роботі й ролі економічних факторів, що відіграли домінуючу ролі і були за головну причину селянських хвилювань. Підкреслила в праці авторка й моменти революційної агітації серед селянства. Взагалі в своїй роботі *Мірза-Авак'янц* указала на той поворотний момент, що виник у зв'язку з селянськими рухами в названих губернях не тільки в масах самого селянства що до усвідомлення як економічної так і політичної своєї ролі, але і в колах урядових. Селянські рухи 1902 р. справді бо були першою спробою селянства в новішу добу вийти на шлях соціальної боротьби, хоча й спробою бунтарською, без загальної програми, без більшої організації, без зв'язку з іншими класами громадянства. Аналогічні думки підкреслює й *А. Козаченко* в своїй статті: «Нариси з історії революції 1905—1907 р.р. на Полтавщині», надрукованій у «Науковому Збірникові» Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури. Що правда, *Козаченко* поруч із стихійністю селянських хвилювань бачить і де-які моменти організованості, от як сільсько-господарські страйки, знімання «чужих» робітників із роботи в економіях то що. Поряд із економічними ви-

могами селянство Полтавщини, на думку автора, ставило й вимоги політичного характеру, от як скасування поліції та інституту кінних стражників, несплату податків, домагання нових законів і т. п. Козаченко, як і Мірза-Авак'янц, підкреслили, що движучою силою в аграрній революції було несамолюбне селянство, не сільська буржуазія, як про це говорив М. Покровський, а як раз середняки і сільський пролетаріат та напівпролетаріат. Селянська буржуазія становила тут, мовляв, меншість, і тому зразу-ж таки виявилася її як економічна так і політична нездатність та неспроможність опанувати рух, направити зусилля та домагання для задоволення своїх інтересів.

Аграрних розрухів на Лівобережжі торкалися за роки революції 1905—1907 р.р. й інші дослідники ¹⁾. Передусім треба підкреслити статтю В. Євфимовського: «Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 г.» — що надруковано її в «Летописи Революции» (№ 2 за 1925 р.). Робота цікава тим, що в ній накреслено динаміку селянських розрухів, а також, подано на підставі архівних даних найголовніші епізоди з селянських хвилювань. До цього самого типу праць належить і робота І. Дроздова: «Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой революции», що вийшла окремим виданням також у 1925 році. Як і стаття В. Євфимовського, робота Дроздова знов-же таки дає самі тільки епізоди, одну динаміку селянських хвилювань на Чернигівщині. Економічних передумов селянських хвилювань, обидві вони, а особливо друга, торкаються лише побіжно.

В роботі В. Іванушкина: «Селянський рух 1905—6 року на Київщині» навпаки економічні передумови становлять зміст майже всієї праці. До того ж стосуються вони в великій мірі не тільки Київщини, а і всього Правобережжя. Зате селянські розрухи, їх розвиток і криза висвітлено в недостатній мірі.

Селянського питання в інших губернях України також торкалися різні автори. Такі статті присвячені були до ювілею 1905 року. Але нового в наукову літературу вносять вони дуже мало. Це здебільшого різні популярні нариси, і тому ми поминаємо їх.

Але поруч із таким порайонним дослідженням селянського питання по окремих губернях, були спроби огляду селянських рухів і для всієї України. До такого роду праць треба залічити насамперед роботу В. Качинського: «Селянський рух на Україні в роки 1905—7». Ця робота цікава тим, що автор її поставив на меті ширше завдання, а власне: з'ясувати всі ті явища як економічного так і політично-правового характеру, що були за основні причини до селянських розрухів на Україні. І в зв'язку з специфічністю їх для кожної губернії, і форми самого руху варіюються в кожній з них. Автор у своїй праці проаналізував селянське питання лише за один 1905 рік, пообіцявши продовжити працю, але вже і в цій своїй першій частині він висвітлює багато цікавих моментів з економічного й політичного життя селянства та його боротьби за поліпшення свого стану. Він визнає в ній не тільки позитивні риси тої боротьби, але й негативні.

До такого самого роду студій треба зачислити й роботу Мірзи-Авак'янц: «Селянські розрухи на Україні 1905—7 року». Авторка і цієї студії поставила собі за мету схарактеризувати селянську проблему за роки першої революції, з'ясувати причини селянського незадоволення й селянських розрухів, що охопили в роках 1905—6 майже всю Україну, але виконати своє завдання вповні їй не пощастило. Мало обґрунтовала вона свої тези, дарма, що такого матеріалу для його є доволі в розпорядженні дослідника. Мало віділила уваги авторка і наростанню політичної свідомості серед українського селян-

¹⁾ Взагалі треба підкреслити, що 20-літній ювілей революції 1905 року спричинився до виходу багатьох праць і статей з селянського питання на Україні.

ства. Обидві ці праці (Качинського і Мірзи-Авак'янц) цінні тим, що ставлять селянське питання на весь зріст, підкреслюють його інтерес і значіння і для економіки, і для політики.

Ми спинилися тільки на *головніших* працях з селянського питання в українській науковій літературі. Окрім них є ще чимало і статтів, де його побіжно підноситься от як А. Ріша: «Очерки по истории Спилки» (в «Летописи Революции» за 1925 рік № 2) то що, і різних матеріалів, що друкуються по різних збірках, от як «1905 год на Украине» і т. д. Але вже й ця наукова продукція за останніх 10 років яскраво свідчить, наскільки селянське питання інтересує дослідників, оскільки широко розгортається робота над його дослідженням і як саме поширюється продукція спеціальних йому присвячених праць. Цікаво підкреслити, що дарма що селянська проблема з революцією 1917 року починає набирати дуже великого значіння як у сфері економіки так і політики, проте все-ж в українській науковій літературі цей період якимось відстав. Окрім дрібних статтів здебільшого газетного характеру, чогось ширшого для характеристики сучасного з 1917 року, економічного стану селянства в науковій літературі, оскільки нам відомо, не було. Таке явище можна пояснити мабуть умовами об'єктивними і насамперед браком відповідних матеріалів для таких дослідів. Але треба сподіватися, що з упорядкуванням архівів, з поширенням колективних студій над виборкою з них відповідних матеріалів і їх виданням, а також після систематизації статистичних даних (як результатів всенароднього перепису останніх років),—і ця прогалина із студій селянського питання буде в українській науковій літературі заповнена.

Сільвестр Глушко.